

Militærtjenesten som trussel? En undersøgelse af fritagelser for udskrivning til den danske hær 1750-1800

Claus Eskild Andersen

Fortid og Nutid marts 1997, s. 3-24

Claus E. Andersen sammenligner i artiklen mulighederne for at blive fritaget for soldatertjeneste før og efter stavnsbåndets ophævelse og argumenterer for, at disse muligheder var betydelige både før og efter 1788, blot med den forskel, at staten efter 1788 sørgede for, at fritagelserne alene skete efter fastlagte regler og procedurer frem for godsejernes mere vilkårlige praksis. Claus E. Andersen præsenterer Danske Kancellis supplikprotokoller som kilde og viser i sin undersøgelse, som i meget høj grad bygger på disse protokoller, såvel deres styrke som begrænsninger. Desuden giver han en udførlig redegørelse for den statslige forvaltning af mulighederne for at blive fritaget for militærtjeneste i tiden efter 1788.

Claus Eskild Andersen, f. 1956, kaptajn i hæren ved Dronningens Livregiment i Aalborg. Fra 1993 til 1997 har forfatteren gennemgået grunduddannelsen i historie på Jysk Åbent Universitet.

Baggrund

Hvert hundredår efter stavnsbåndets ophævelse har det været gængs at gøre status over de store landboreformer. Således udkom også for knap ti år siden, i 1988, et væld af såvel seriøse som mindre seriøse betragtninger over omvæltningerne inden for landbruget i det 18. århundrede.¹

I nyere tid har det i særlig grad undret historikere, at det gamle danske 1700-tals landbosamfund kunne eksistere i forholdsvis fred og fordragelighed med de markante ufriheder og uligheder, som det rummede. Bondeoprør og bondereaktioner i udlandet var perioden ikke ukendt med. Men Danmark gik fri af sådanne. En af forklaringerne kunne være, at selv om den danske helstat på overfladen var Europas mest gennemførte enevældige monarki med et stort militærapparat i forhold til sin størrelse, så så tingene anderledes ud ved en nøjere betragt-

ning.² Som følge af dette er der i de seneste år udkommet en del kritisk forskning vedrørende betydningen af stavnsbåndets ophævelse, der hidtil nærmest er blevet opfattet som en naturlig følge af tidens moderne, humane og idealistiske tanker om individets ret til personlig frihed. I virkeligheden var der i højere grad tale om at gøre en dyd af nødvendigheden, men myten har passet godt i magthavernes kram, og man gjorde i de efterfølgende år alt for at cementere den.³

Et af de mindre behandlede aspekter af 1700-tallet, ved siden af de altoverskyggende landboreformer, har været militærvæsenet. Også her har visse forestillinger og myter om militærtjenesten stået uimodsagt indtil for nylig. Selv om stavnsbåndets ophævelse ofte ses som et led i landboreformerne, så får man ikke desto mindre ved en gennemlæsning af forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndets løsning det indtryk, at der her først og

fremmest var tale om en forordning til nyordning af militæret.⁴ Der var i 1700-tallet flere metoder til at stille et stærkt landmilitær som det danske. Det kunne opstilles med enten udenlandsk eller dansk hvervede professionelle enheder, eller hæren kunne opbygges ved at udskrive værnepligtige soldater af statens egne undersåtter i en eller anden udstrækning. Endelig kunne en sammenblanding af både hvervede og udskrevne soldater komme på tale. Dette sidste blev i løbet af 1700-tallet almindeligt i Danmark i forbindelse med overgangen fra 1600-tallets professionelle, udenlandsk hvervede hær til en udelukkende værnepligtig, indenlandsk hær. En af fordelene ved en værnepligtsstyrke ansås for at være, at styrken var meget billigere end en stående hær. John Danstrup anførte i sin behandling af hæren i denne periode, at den havde to centrale problemer, nemlig rekruttering og økonomi.⁵ Til gengæld frygtedes det ikke unaturligt blandt fagfolk, at kvaliteten af hæren ville falde i takt med indførelsen af værnepligtige soldater.⁶ Med indførelsen af værnepligt for landbefolkningen og de stadig stigende krav hertil, hvad angik størrelsen af den styrke, som skulle stilles, kunne militærtjenesten oven i hoveriet for den lokale godsejer ikke undgå at føles som en ekstra belastning. Spørgsmålet er, om man kan gå så vidt som at kalde den en trussel for den enkelte, som bl.a. Birgit Løgstrup har gjort.⁷ Ole Feldbæk anfører om militærtjenesten i 1700-tallet, at »militærtjenesten i perioden fra 1701 til 1788 var mange ting for mange mennesker. Samfundet ændrede sig på væsentlige områder i disse år, og militærtjenesten undergik ligeledes markante ændringer. Uviljen mod militærtjeneste rettede sig derfor mod meget forskellige ting, alt efter om vi påtræffer den i for eksempel 1715, i 1745 eller i 1775.«⁸

I dansk historieforskning kan der

findes to opfattelser af bønderkarlenes vilkår som udskrevne soldater i landmilitæren. Den ene retning søger at påvise, at værnepligtsvilkårene for bønderkarlene var lempelige og udholdelige; den anden forskningsretning søger at demonstrere, at hoveri og værnepligt var en betydelig belastning for den enkelte. Jens Holmgaard opregner en række historikere, som efter hans mening anser landmilitærtjenesten for at være lempelig, deriblandt kendte historikere som Ole Feldbæk, A.D. Jørgensen, Knud Fabricius og Fridlev Skrubbeltrang. Holmgaard selv og Birgit Løgstrup hører sammen med John Danstrup til dem, der mener, at militærtjenesten i høj grad var en belastning for de værnepligtige bønderkarle. Holmgaard søger at påvise, at andre historikers argumentation i høj grad hviler på enkeltes gentagne og ikke efterprøvede udsagn.⁹ Jens Holmgaard og Birgit Løgstrup er repræsentanter for en linie, som søger at lancere »myten« om en unuanceret og unødigt hård udskrivning til landmilitæren og den nationale hær. En trussel, som godsejeren før 1788 og statsadministrationen efter stavnsbåndet ophævelse efter deres opfattelse brugte til at intimidere den værnepligtige landsoldat med.

Denne artikels problemstilling tager sit udgangspunkt i Birgit Løgstrups påstand, at »næsten ingen havde mulighed for at slippe fri« i forbindelse med udskrivningen af soldater i 1700-tallet.¹⁰ Herimod opponerer Ole Feldbæk, at godsejerne næppe kunne have brugt »militærtjenesten som trussel«. Ole Feldbæk skriver, at »mange godsejere udnyttede stavnsbåndet og den almindelige uvilje mod militærtjenesten. Dels solgte de fripas for dyre penge, dels kunne de presse karlene til at betale høje indfæstninger og fæste dårlige gårde under trussel om at blive udskrevet som soldat.«¹¹ For at gøre problemstillingen håndterlig afgræn-

At det i samtiden blev betragtet som to sider af samme sag at være fæstebonde og landsoldat fremgår klart af dette træsnit fra 1774, hvor landsoldaten står med venstre støvle på kirkepladsens eksercerplads og med højre fod i træskoene i hovedgårdens muld. Foto: C.V. Clausen: Danske træsnit.

Den Rætte, Ferme og Glinke Land-Soldat.

ses perioden til sidste halvdel af århundredet. Geografisk behandles selve Danmark – ikke Norge, Slesvig-Holsten samt andre af helstatens yderområder, da udskrivningsloven og dermed stavnsbåndet kun var gældende i kongeriget, dvs. det, der svarer til det nuværende Danmark til Kongeåen. Der skal i denne forbindelse skelnes mellem truslen om militærtjeneste og de reelle ubehageligheder ved

soldaterlivet. Soldaterlivets ubehageligheder aflæses lettest af antallet af deserteringer, som ikke forbavsende var størst i forbindelse med egentlige krigshandlinger.¹² Endvidere vil det gennem en kvantitativ undersøgelse inden for det givne tidsrum af fritagelsesmønstret i forhold til antallet af faktisk udskrevne være muligt at godtgøre, hvorvidt frikøb har været styret af hærens behov i modsætning

til ansøgerens tarv. For at belyse fritagelsesproblematikken før 1788 inddrages Birgit Løgstrups undersøgelser, hvori hun har undersøgt fritagelserne ved at registrere frihedspas, udstedt for stavnsbåndets ophævelse og forevist på ekstrasessionerne efter 1788.¹³ Utrykt kildemateriale i form af supplikker om fritagelse for krigstjeneste vil også blive inddraget til belysning af perioden efter 1788.

I undersøgelsen af fritagelsesmønstret i Danske Kancellis supplikker – hvori bl.a. bønskrifter om fritagelse for militærtjeneste indgår – vil det være muligt at af- eller bekræfte en antagelse af, at militærtjenesten virkelig var en belastning for bønderkarlene på landet. Såfremt det viser sig, at værnepligtige blev fritaget i forholdsvis højt tal i forhold til antallet af faktisk udskrevne, kan Feldbæks kritik af Løgstrup underbygges, hvorimod Løgstrup må gives medhold, såfremt det modsatte er tilfældet. Af kilderne kan det også udlæses, hvilke kriterier der kan opstilles for en sådan fritagelse. Men er militærtjenesten at betragte som en trussel, såfremt man kan forvente at blive fritaget for den forholdsvis problemøst? Mange fritagelser kunne være ensbetydende med, at tjenesten ikke kan anses for at være nær så truende, som nogle historikere antager, hvorimod få fritagelser kunne underbygge påstanden om militærtjenesten som en trussel mod den potentielle landsoldat. Denne synsvinkel vil kunne belyse spørgsmålet i nogen grad, men der er selvfølgelig også andre tilgangsvinkler til problematikken, og disse vil også blive berørt nedenfor. Andre overvejelser kunne være at belyse, hvem der kunne fritages; hvilke kriterier godsejeren og senere centraladministrationen opstillede for fritagelse; hvorledes disse kriterier blev anvendt i praksis; og hvordan ansøgninger om fritagelse udformedes: kunne der være tale om frikøb i en eller

anden form, eller kunne der ansøges om dispensation, og med hvilke begrundelser?

Den historiske relevans af en undersøgelse som den foreliggende skal også kort berøres. I dette tilfælde har udgangspunktet for undersøgelsen været en nødvendig belysning fra en upåagtet vinkel af en omdiskuteret problemstilling, som kan føres tilbage til forskellige historikers syn på og opfattelse af den værnepligtige bondekarls tjenestevilkår.¹⁴ Undersøgelsen er et forsøg på at korrigere et udbredt billede af udskrivningen som en trussel mod den enkelte.

Litteratur og kilder vedrørende udskrivningen

Der er gennem årene skrevet en del om udskrivningen af bønderkarlene i årene 1750-1800 i forskellige sammenhænge, og i brede historiske fremstillinger berøres problematikken omkring udskrivningen naturligt som en del af stavnsbåndets eksistensberettigelse.¹⁵

Periodens militærhistorie er karakteriseret ved fortrinsvis at være litteratur af ældre dato og skrevet af militærhistorikere uden faghistorisk baggrund. Denne litteratur fokuserer ofte ensidigt på det militære aspekt uden blik for det omgivende samfund eller det samspil, som uundgåelig må have fundet sted mellem samfund og væbnet militær magt. Til disse militærhistorikere kan henregnes K.C. Rockstroh, J. Johansen, H. Klint og O. Vaupell.¹⁶

John Danstrup, Gunner Lind og Hans Chr. Bjerg, der af fag er historikere, fokuserer dels på samfundet, dels på militæret, men med et langt bredere sigte end militærhistorikerne. Gunner Lind har behandlet den dansk-norske hær i 1700-tallet med

særligt fokus på officerskorpset.¹⁷ John Danstrups fremstilling behandler hæren over en periode på 26 år og har dermed en mere begrænset tidsmæssig målsætning. Danstrups tema er især den franske general Saint-Germain og hans reformer, eller rette reformforsøg, i Danmark samt overkrigssekretær Numsens storhed og fald.¹⁸ Hans Chr. Bjergs værker be-

handler snævert perioden op til og efter stavnsbåndets ophævelse, dog uden at inddrage samfundet i samme helhed som Lind og Danstrup.¹⁹

Birgit Løgstrup udgav i 1983 en kritisk disputats om godsejeren som forvalter af den offentlige administration.²⁰ Det er heri Løgstrups tese, at godsejerstyret i den daværende form ikke var anvendeligt til at forvalte ud-

I sin bog Bunden til jorden (se note 13), ser Birgit Løgstrup bl.a. den forhadte soldatertjeneste afspejle sig i mange af det 18. århundredes karrikaturtegninger. Således også Nic. Abildgårds (1743-1809) tegning af den svajryggede soldat med armen i bind. Foto: Kobberstiksamlngen Td. 536.57.

skrivning og skatter. Dertil havde godsejeren for mange personlige interesser. Løgstrups synsvinkel er først og fremmest administrationshistorikernes, og det præger hendes tilgang til emnet. Godsejeren plejede først og fremmest egne interesser, hævder Birgit Løgstrup, og den største fordel ved stavnsbåndets ophævelse var, at centraladministrationen tog over, hvor godsejeren tidligere havde forvaltet noget nær fuldstændig vilkårligt.²¹ Nogle år derefter udgav Birgit Løgstrup en afhandling med titlen *Bundet til jorden*, hvori hun atter behandler vilkårene under stavnsbåndet, især før 1788. Dette værk kan nærmest betragtes som en slags opfølgning til og uddybning af doktorafhandlingen, og måske skal den også ses som et svar på den kritik, som opponenterne fremførte ved hendes forsvar af disputatsen. I *Bundet til jorden* kommer Løgstrup udførligt ind på, hvordan fripasordningerne blev administreret før forordningen af 1788. Ole Feldebæk mente, at der endnu manglede tilstrækkelig viden til, at man kunne udtale sig med sikkerhed om militærtjenestens omfang og indhold i årtierne forud for stavnsbåndsløsningen.²² Løgstrup må med *Bundet til jorden* siges at have søgt at råde bod på denne lakune. Afsnittet om, hvordan karlene fik fripas, må i den forbindelse have særlig relevans. Løgstrup søger med sin veldokumenterede fremstilling atter at forfølge tesen om militærtjeneste og udskrivning som en uvelkommen belastning for den værnepligtige bondekarl. I forhold til sin disputats har hun suppleret sine kilder med bl.a. retssager, indberetninger fra godsejerne om tjenestekarlenes forhold samt ekstrasesionernes mødereferater.²³

Supplikprotokollerne fra 1700-tallet er en hidtil noget overset kildegruppe. Historikerne har dog på det seneste fået øjnene op for de enestående statistiske muligheder, dette materiale

frembyder. Protokollerne er referater af de bønskrifter, som alle i princippet kunne sende til den enevældige konge. I princippet, fordi kongen sjældent personligt tog stilling til den enkelte supplikants bønsskrift. Tværtimod var det i praksis centraladministrationen, som behandlede og afgjorde de enkelte bønskrifter efter rådføring med lokaladministrationen. Supplikprotokollerne blev ført i Danske Kancelli i perioden 1699-1799. Forbløffende mange almindelige undersætter har på denne måde søgt centraladministrationen om bistand i større eller mindre sager. I supplikkerne forekom generelt mange ansøgninger om »gratis bevilling« af dette eller hint, ansøgninger om »bevilling til ægte«, »godkendelse af testamente«, »confirmation« af et eller andet, om pension eller forhøjelse af pension eller ret til at sidde i uskiftet bo. Sjældnere støder man på ansøgninger om tilladelse til separationer eller fornyede ægteskaber samt fritagelse for mulkt. Supplikkerne indeholder endvidere lange breve fra Rentekammeret, Generalitetet, Admiralitetet, amts- og andre øvrighedspersoner.²⁴ Som oftest blev disse sidste længere udredninger taget til »efterretning« og henlagt. Det er påfaldende, som selv de laveste samfundsgupper på denne måde har fået deres konge i tale. Stevnsborg og Blüdnikow beskriver forretningsgangen med supplikker som en mulighed, enhver i det enevældige rige kunne udnytte, og som en måde at videreformidle ønsker og klager til kongen. På den måde kunne ganske almindelige mennesker gå uden om samfundets hierarki. Alle ansøgninger efter 1788 blev behandlet centralt og registreredes med henblik på behandling og afgørelse i centraladministrationen. Perioden var kendetegnet ved en strøm af korrespondance til statsadministrationen, som medførte, at det i dag er muligt at få et enestående indblik i de beslutningspro-

cesser, som kendetegnede den enevældige epoke i dansk historie.²⁵ Ved en vurdering af Danske Kancellis supplikker som kilde falder det i øjnene, at materialet er særdeles velegnet og dækkende til at belyse fritagelsesproblematikken for perioden efter 1788.²⁶

Opbygningen af indførslerne i supplikprotokollen er vist nedenfor; de vigtigste passager var i reglen understregede:

- *Dato for behandling i Cancellie Collegium.*
  - *Kancelliets beslutning om, hvordan sagen skal behandles.*
  - *Udtalelse indhentet i reglen fra den lokale Land-Milice-Session.*
  - *Afgørelse (enten »Kan ikke Bevilges« eller bevilling, eller kancelliet henviser sagen til næste sessions afgørelse).*
- (Suppliknummer). NN's sön XX ansøger om fritagelse for Krigstienesten (referat af ansøgningens begrundelse og redegørelse for ansøgerens omstændigheder).*
- *Den pågældende lokale Land-Milice-Sessions medfølgende uddybende kommentarer til ansøgningen med anbefaling om bevilling eller ej.*

Supplikkerne blev kanaliseret gennem Danske Kancelli og blev behandlet af kancellikollegiet. Ansøgningerne blev refereret i supplikprotokollerne, landmilitssessionens udtalelse blev indhentet, og herefter traf kancelliet sin afgørelse. Som hovedregel var det fædre, der ansøgte om fritagelse for militærtjeneste på deres sønners vegne i henhold til gammelmandsreglen, hvilket i praksis var ensbetydende med, at faren skulle være mindst 60 år gammel. Sjældnere var det enker eller øvrigheds personer, som ansøgte på den enkelte bondekarls vegne. Nogle landsoldater ansøgte selv om fritagelse, og nogle ansøgninger drejede sig om, at den værnepligtige var »blevet

vanvittig« eller havde denne eller hin fysiske skavank. Ind imellem forsøgte bønderkarle at købe sig fri ved at erlægge 30 rdl. til Landmilitsen, og atter andre tilbød at stille en »Karl« i deres sted. Dette kronedes dog ikke altid med held. Lars Nielsen fra Erritsøe havde dog held med en sådan ansøgning. Referenten i kancellikollegiet skrev, at *Lars Jensen af Tikøb Sogn ansøger om, at stille en tjenstdygtig Karl i sin Sön Jörgen Larsens Sted, som er Rekrut ved det paa Jægersborg værende Husar Corps.* Sessionen anbefalede Lars Nielsens ansøgning.

Det militære system og udskrivningen

Når militærtjenesten i den danske hær i 1700-tallet skal beskrives, falder det i øjnene, at det var et forløb med mange omskiftninger for militæret.²⁷ For at opnå fuld forståelse af sidste halvdel af 1700-tallet kan det være nødvendigt at inddrage første halvdel af århundredet i et tilbageblik. Den vigtigste ændring var uden tvivl den gradvise overgang fra en professionel, hvervet hær til en udelukkende udskreven, værnepligtig hær, som fandt sted i løbet af århundredet. Denne forandring blev dog ikke tilendebragt i 1700-tallet. Først langt senere, i midten af 1800-tallet, indførtes den almindelige værnepligt i Danmark ved værnepligtsloven af 12. februar 1849.²⁸ Tiden forinden var præget af utallige forordninger, hvoraf mange faktisk aldrig blev ført ud i livet. I perioden 1750-1800 var hæren således karakteriseret af såvel en hvervet som en udskrevet del. Gunner Lind beskriver udviklingen således: »Faserne i udviklingen var: (1) organisatorisk sammensmeltning af de hvervede og udskrevne tropper (i Danmark 1764, i Norge 1789); (2) delvis erstatning af de hver-

vede med udskrevne, hvorved man fik to typer udskrevne, med kort tjeneste som de traditionelle nationale tropper, og med lang tjeneste som de traditionelle hvervede (i Danmark som principielt midlertidig foranstaltning i varierende omfang til 1764, regelmæssigt fra 1776, i Norge fra 1789); (3) én tjenesteform for alle, nemlig grunduddannelse plus genindkaldelser (1803).²⁹ Problemerne ved en hvervet hær beskriver Hans Chr. Bjerg levende.³⁰

Man kan derfor stille sig spørgsmålet, hvad var værnepligt i 1700-tallet, når den nu ikke var den almindelige værnepligt, som vi kender den i dag? Gunner Lind definerer ganske enkelt den værnepligtige del af befolkningen i 1700-tallet som den gruppe mennesker, der »var bestemt som den ikke selvstændigt brugende, og helst ikke gifte, bondebefolkning på landet.«³¹ Løgstrup definerer de værnepligtige som »de våbenføre mandlige indbyggere på landet, der ernærede sig ved landbrugsarbejde, men endnu ikke havde fæstet gård.«³²

I begyndelsen af århundredet indførte – eller rettere genindførte – Frederik IV en national hær under betegnelsen Landmilitsen. Dette skete ved forordningen af 22. februar 1701. Den administrative følge af denne ordning var opdelingen af landet i lægder. Hver lægd var bestemt til at modsvare 20 tdr. hartkorn, og lægdet skulle stille en soldat til landmilitsen. Godsejeren var over for centraladministration ansvarlig for forvaltningen af denne ordning. Ole Feldbæk skriver om dette forhold: »Som institution var stavnsbåndet fra 1733 baseret på godsejerens pligt til at stille rekrutter til militsen – og senere også til de hvervede regimente – i forhold til det hartkorn, godset var takset til i Christian V's matrikel. I 1786 stod bondestandens mandlige medlemmer i den militære rulle fra deres fjerde til deres fyrretyvende år.«³³ Ved

de lokale sessioner, som foregik to gange årligt, kunne sessionerne udtage folk til militærtjeneste, eller de kunne vælge mellem mandskab, som stod opført på reserverullerne. Reserverullerne var fortegnelser over værnepligtige mellem 14 og 35 år, der efter optælling af samtlige tjenestedygtige bønderkarle stod opført som overskydende på disse særlige lister.

Hartkornet var måleenhed for udskrivningen ændrede sig gennem årene. Fra 1710 skulle godsejeren yderligere stille soldater til de hvervede regimente foruden landmilitsen. Til denne form for tjeneste skulle de stille en soldat for hver 60 tdr. hartkorn, fra 1718 for hver 80 tdr. hartkorn. Tilsvarende ændredes også landmilitslægdet i 1724 fra 20 til 32 tdr. hartkorn.³⁴ Da Christian VI overtog tronen, ophævede han den 30. oktober 1730 forordningen om landmilitsen. Noget forhastet, som det senere skulle vise sig.

Allerede ved forordningen af 4. februar 1733 genindførte kongen den udskrevne landmilits, som han havde afskaffet knap tre år forinden. Løgstrup betegner denne forordning som en egentlig udskrivningslov.³⁵ Ifølge Lind var en af de mest afgørende bestemmelser, at *enhver, som besidder noget hartkorn, (...) ved ethvert års session under sin hånd (skal) indgive en liste over alt sit unge mandskab fra 14-36 år, som ej endnu har fæstet nogen gård. Af dette mandskab må proprietærene af dem, som er 18 til 36 år gamle udi sessionen som soldat lade indrullere hvilke de selv vil, og at alle de karle, som enrulleres over deres 30te års alder, skal ikkun tjene 6 år.*³⁶

Forordningen af 4. februar 1733 gjaldt genoprettelsen af landmilitsen. Jens Holmgaard anfører, at det nok snarere var forordningen af 5. marts 1731 *anlangende at holde det unge mandskab ved jordegodset i Danmark*, der var det egentlige stavnsbånd.³⁷

Lægderne var på 60 tdr. hartkorn, hvilket giver en mandskabsstyrke på 5.000 mand. Tjenestetiden blev sat op med to år, fra seks til otte år.³⁸ Tidligere måtte landerhvervet stille en soldat for hver 20 tdr. hartkorn (et lægd), hvilket beløb sig til i alt 15.000 mand. Lægdstørrelsen reduceredes senere til 40 tdr. hartkorn. Det blev bestemt i 1741, at der fra hvert landmilitatsregiment skulle designeres ti mand til de hvervede enheder. Samme år blev det ved mandtal på sessionerne optalt, at der var 79.403 bønderkarle mellem 9 og 40 år til rådighed for sessionerne. Af disse var 19.634 egnede til militærtjeneste. I 1764 reduceredes lægdstørrelsen atter fra 40 tdr. til 32 tdr. hartkorn, og alderskriteriet for den mandlige, værnepligtige del af befolkningen blev udvidet fra 14-36 til 4-40 år, hvilket gav et større udskrivningsgrundlag, grundet i hærens voksende behov. I 1762 indkaldte kongen udenlandsk ekspertise i form af den franske general C.L. de Saint-Germain for at reformere hæren. Saint-Germains kongstanke var en nationalisering af hæren, som indtil da for en stor del havde bestået af professionelle, udenlandske hvervede soldater. Efter en række reformer havde man i en periode sammenlagt de nationale regimenter (landmilitsen) og de hvervede regimenter. Man gik ved forordningen af 21. august 1767 atter tilbage til en opdeling mellem hvervede og udskrevne enheder. Om sammenblandingen af hvervede og udskrevne soldater skriver John Danstrup, at »fra Marts 1739 foreligger der i Krigskancelliet et paa sin Tid meget diskuteret Memorandum om den danske Hær, udarbejdet paa Grundlag af Erfaringerne 1734-36 og i Almindelighed tillagt General Amthor. Han krævede, at hvert Feltrigiment fast fik tildelt et Antal udskrevne Soldater«. Betænkningen af St. Germain fra 1762 er »uden Omtale af det ømfindtlige Rekruteringspørgs-

maal og uden Forslag om den politisk ligesaa farlige Sammenføjning af Militats og Felthær«. Saint-Germain var i højeste grad fortalende for en national hær uden udlændinge. Han udarbejdede et nyt forslag: Værnepligt fra 4. til 40. år, øget tjenestetid for militsen samt opdeling allerede i fredstid på felthæren. Derimod sattes et modforslag, der gik ud på, at »Felthæren skulde hentes fra Udlandet, men et lille Antal Militatssoldater skulde hvert Aar anbringes som Stamme i Regimenterne, ialt kun 800 Md. aarligt. (...) 13/4 1764 blev den dødfødte Forordning underskrevet. Den bestemte, at der skulde udskrives 1 Md. pr. 32 HK med Stavnsbånd fra 4. til 40. Aar for alle Bønderkarle. Tjenestetiden var 12 Aar og fra 1768 skulde Karle med tre Aars Tjeneste kunne fæste Gaard. Militsen skulde ikke længere være et sluttet Korps, men et bestemt Antal udskrevne Karle i hvert Feltrigiments Distrikt skulde tilhøre Regimentet, og hvert Kompagni skulde rumme 58 hvervede og 49 udskrevne, med aarlig Felteksercits for 20 udskrevne pr. Kompagni i 1½ Maaned.«³⁹ Til de hvervede regimenter skulde der udskrives en soldat for hver 529 tdr. hartkorn, og landmilitatslægdet blev sat til 46 tdr. hartkorn. Ved forordningen af 14. september 1774 blev dette nedsat til 22 tdr. hartkorn, og Saint-Germains tanker om en udelukkende national hær kom nærmere sin udførelse, idet regimenterne skulde bestå af to tredjedele nationalt udskrevet mandskab. Tjenestetiden blev tolv år.

Næste store skridt i udskrivningen af bønderkarlene til hæren var gennemførelsen af stavnsbåndsløsningen i 1788. Det afgørende i udskrivningsmæssig henseende var, at udskrivningsgrundlaget ikke længere var lægdet og hartkornsmængden, men den registrerede folkemængde.⁴⁰ Resultatet blev forordningen af 20. juni 1788, som kundgjorde, at der skulle føres

En reglementeret soldat anno 1758 fra Sjællandske regiment. Foto: Rigsarkivet, Landetaten, Krigskancelliet. Diverse dokumenter. Uniformer 1734-1818.

ruller over alle mænd i bondestanden fra fødslen. Udskrivningsvæsenet overgik fra godsejeren til en civil-militær forvaltning. Udskrivningen fandt sted på de lokale sessioner ved personligt fremmøde, folketællinger gjorde det muligt at beregne grundlaget for udskrivningen, og endelig var militærtjenesten blevet en personlig pligt, der påhvilede alle mænd af bondestanden.⁴¹ Tjenestetiden var otte år, og forordningen gjaldt kun det egentlige Danmark. Landet blev derfor i årene 1789-1792 inddelt i 1.656 lægder, som blev nummereret fortløbende inden for de enkelte amter. Lægderne var grupperet i udskrivningskredse. Udskriv-

ningsgrundlaget i 1792 var langt større end hærens behov, og hærloven af 1789 kunne frembringe en potentiel reserve på 30.000 mand.⁴²

I slutningen af 1700-tallet skelnedes der i den danske hær mellem flere forskellige typer soldater. Ifølge en hærordning fra 1785, efter hvilken hæren bestod af regimenter, som var en blanding af udskrevne og hvervede soldater, kunne der for hver 532 tønder hartkorn udskrives en landrekruit. Landrekruitten indgik i regimentet på lige fod med de hvervede og for samme betaling. Han skulle gøre tjeneste ved regimentet i tilsammen otte år. I regimenterne fandtes også de hvervede (geworbne) soldater, som kunne være af dansk eller udenlandsk oprindelse. Landsoldater var fortsat de bønderkarle, som blev udskrevet til landmilitærordningen. Til slut skal kort nævnes et fjerde begreb, nemlig frifolkene. Betegnelsen opstod, da hæren ofte havde svært ved at lønne alt mandskab, og mandskabet havde svært ved at leve af den tilbudte løn. Frifolk var derfor hvervede soldater, som havde orlov og i hovedsagen ernærede sig selv, typisk ved en eller anden form for håndværk.⁴³

Fritagelser for krigstjeneste 1750-1788

Birgit Løgstrup behandler i *Bundet til jorden* meget detaljeret og indgående problematikken omkring fritagelser for militærtjeneste. Spørgsmålet om antallet af udstedte frihedspas i perioden søger Løgstrup at løse ved at gennemgå ekstrasessionerne i årene 1789-1792, hvor udstedte fripas fra før 1788 skulle fremvises. Oprindeligt var det statsmagtens hensigt, at godsejerne skulle indsende fortegnelser over fripas, udstedt efter 1. januar 1786, men i praksis viste det sig, at mange

flere end disse årgange fremviste deres fripas i håb om at blive fritaget. Mange fripas var af godsejerne blevet givet til den enkelte husstand og gik i arv til fæstebondens børn som led i en fæstekontrakt på en måske mindre attraktiv gård på godset. Dette ville sessionerne dog ikke anerkende. Det er derfor ikke muligt at tidsfæste den enkelte fripasudstedelse, selv om den er registreret som forevist på ekstrasesionerne. Det er således ikke muligt ad denne vej nøjagtigt at afgøre hvor mange fripas, der blev udstedt årligt, men det giver et fingerpeg, at der på ekstrasesionerne fra 1789 til 1792 blev fremvist i alt 1.371 fripas.

Hvad var egentlig et fripas eller frihedspas? Som Løgstrup beskriver det, blev fripasset ikke nævnt i stavnsbåndsforordningen af 4. februar 1733, men fripasordningen kan implicit udledes af § 19, der omtaler, hvad der må gøres, såfremt en karl søgte at rømme uden lovlig tilladelse. Løgstrup påviser i sin afhandling, at fripassenes karakter og hyppighed afhænger af gods ejerens forgodtbefindende. Hun giver eksempler på, at godsejeren har krævet fra 13 til 300 rdl. for et fripas. Løgstrup påviser endvidere, at prisen kunne sættes efter omstændighederne. Såfremt godsejeren ønskede at bortfæste sine mindre attraktive gårde, kunne han sætte prisen så højt, at karlen ikke havde anden mulighed end at tage imod tilbuddet om en gård mod at slippe for soldatertjenesten. Endvidere var der eksempler på, at godsejere havde indføjet en passus om fripas i fæstebrevene for at gøre fæsteovertagelsen mere fordøjelig. Endelig kunne fripas gives som en slags belønning for egne eller slægtens gode gerninger. Ekstrasessionerne efter 1788 var imidlertid ikke til sinds at godkende alle disse fripasordninger, som i de fleste tilfælde måtte stå for godsejerens egen regning. I forbindelse med centraliseringen af fritagelsesspørgs-

målet gik de fleste, som besad fripas fra før stavnsbåndets ophævelse, for-gæves med deres anliggende om fortsat fritagelse for militærtjeneste.⁴⁴

Konklusionen af Birgit Løgstrups undersøgelser må være, at der ud fra det talmateriale, som hun har fremdraget fra ekstrasesionerne, blev givet et ikke ringe antal fripas af godsejerne ud fra varierende motiver. I et efterfølgende afsnit vedrørende det kvantitative aspekt vil dette blive behandlet, idet tallene for fritagne sammenlignes med antal udskrevne soldater samt hærens egentlige behov. Hans Chr. Bjerg er af den opfattelse, at ordningen ikke var særlig streng for den enkelte udskrevne. Han mener, at »på trods af disse formelle bestemmelser – og i modstrid med den traditionelle opfattelse – skal man ikke tro, at bønderkarlene overalt blev fastholdt i et jerngreb og behandlet som livegne«, og at »nyere undersøgelser har vist, at mobiliteten var ganske betydelig på trods af lovgivningens bogstav«. Mobilitet var jo ensbetydende med udstedelse af fripas af kortere eller længere varighed. Netop Fridlev Skrubbeltrang påviste en sådan mobilitet i sin afhandling *Det danske Landbosamfund 1500-1800*.⁴⁵

Fritagelser i 1798

Reglerne for fripas efter stavnsbåndets ophævelse blev beskrevet i forordningen af 20. juni 1788. Heri hed det: *Straks efter denne Anordnings Udstedelse skal der holdes Extrasessioner overalt, til hvilke Proprietairerne skal indgive fuldstændige Ruller, ikke alene over det ganske Mandskab, som opholder sig paa ethvert Gods og er under 36 Aar, men endog over dem af bemeldte Alder, som med Husbondens Tilladelse befinde sig uden for Godset, tilligemed nøiagtig Optegnelse over det unge Mandkiøn, som fra sidstafvigte*

Aars Begyndelse haver faaet Frihedspasser af Godsets Eier, og ei haver ud-tient; hvilke Ruller af Sognepræsterne skal attesteres, paa det at man derved kan komme i Erfaring, om nogen Proprietair skulde, ved Misbrug af saadanne Frihedspasser, have blottet sit Gods for mandskab til Kongens Tieneste og Landets Forsvar, da han i saa Fald skal være pligtig til, paa sin egen Bekostning, igien at hverve saa mange frie Folk til Landsoldater Tienesten, som formedelst de af ham ud-givne Frihedspasser maatte mangle til Rekrutteringen. I øvrigt skal Godseiere herefter hverken være pligtige til at forskaffe Mandskab til Krigstienesten, eller have magt til at give nogen Frihedspas; men Sessionen skal ene være bemyndiget, paa den herefter foreskrevne Maade, at udtage de fornødne Folk til Land-Milicen, og at meddele Afskeds- og Frihedspasser, hvilke skal gives Vedkommende uden Beta-ling, paa slet Papir.⁴⁶ Fritagne efter denne forordning var adelens, præsternes og skoleholderens børn, endvidere børn af gårdmænd med gårde på 200 tdr. land eller mere. Gårdejere og fæstere, der ikke var udskrevne inden deres 28. år, kunne heller ikke antages til tjeneste i landmilitserne. Deres yngre fæller kunne efter reglerne undgå militærtjenesten ved at stille en anden i deres sted. Nogle år senere blev reglen vedrørende fritagelse af gamle gårdmænds og enkers sønner tilføjet forordningen.

Supplikkerne giver ikke et fuldstændigt billede af den værnepligtige landbobefolknings ønske om fritagelse for militærtjeneste. Potentielle supplikanter kan have afstået fra at søge, hvis de på forhånd anså det for håbløst, fordi de ikke kendte til muligheden for at ansøge om fritagelse, eller fordi de var blevet intimideret af øvrigheds personer i nærområdet og derfor på forhånd opgav at supplicere.

Selv om man formelt kun kunne

søge én gang, forekom der adskillige »igientagne« ansøgninger, både blandt supplikkerne generelt og blandt ansøgninger om fritagelse for militærtjeneste.⁴⁷

Til tider anbefalede landmilitssessionen en eller anden landsoldat til afgang; da der her ikke er tale om en ansøgning fra soldaten selv, medregnes sådanne ansøgninger ikke i nærværende undersøgelse. Endvidere kan man en sjælden gang støde på ansøgninger fra Norge eller fra værnepligtige i flåden. Et eksempel fra supplikkerne fra 1798, hvor *Jens Jacobsen af Erritsøe sogn i Weile Amt ansøger om, at han, der har Kone, 3 Börn og sine gamle Forældre at forsørge, maa blive fritaget for i dette Efteraar at tiene paa Flaaden, hvortil han er bleven udkommanderet*. Efter udtalelse fra Søkommissionen bestemmer kancellikollegiet den 18. september 1798: *Kan ikke bevilges*. Sådanne eksempler vil heller ikke være medtaget i denne artikel.

Principielt udgik ansøgningen fra supplikanten, som oftest nok med hjælp fra præsten eller skolelæreren. Formelt skulle supplikantens ansøgning indgives til den lokale session, som påtegnede den sin indstilling og videresendte den »uden ophold« til Danske Kancelli. Når man indgav ansøgning om fritagelse for krigstjenesten, var det en god ide at lade en øvrigheds person, f.eks. præsten, bevidne éns ulykkelige tilstand. Det var dog langt fra altid tilstrækkeligt. Det var bedre at henvise til relevante bestemmelser eller forordninger. Ved relevante henvisninger til gældende forordninger blev der i reglen givet »Supplikanten« medhold i ansøgningen, som derfor blev bevilget. Ind imellem kunne det ske, at en supplik af uvidenhed eller ved en fejl blev sendt direkte til kancelliet. I disse tilfælde indhentede kancelliet udtalelse fra den lokale landmilitssession, inden sagen blev af-

gjort. Landmilitssessionens indstilling blev stort set altid fulgt.

I nogle tilfælde er det ikke muligt entydigt at afgøre, hvorvidt supplikantens ansøgning er blevet imødekommet eller ej. Det drejer sig især om tilfælde, hvor kancelliet henviste en ansøgning til afgørelse ved næstføl-

gende termin for sessionen. Afgørelsen blev derpå truffet dér, og der er ingen spor af en sådan afgørelse i supplikkerne. I nogle tilfælde, hvor ansøgeren – som f.eks. Jens Hansen, der havde skaffet sig en gård på 3 tdr. hartkorn – søgte om fritagelse, besluttede kancelliet, at det ved næste Session under-

Den franske feltmarskal grev Claude Louis de Saint-Germain, som Frederik 5.s ministre indkaldte som øverstbefalende for den danske hær under den oprækkende krig med Rusland i 1762. Hans største indsats blev arbejdet med at professionalisere hærens officerskorps og modernisere dens rekruttering, hvor han især lagde vægt på loyale indfødte soldater. Foto: Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.

Druf von St Germain General zuns
Corps Dänischer Troupen.

Er pfligt die Troupen stets mit Klugheit anzuführen.
Ißed solche dem Befehl desselben gleich pariren.
Den mo ein General herzhafftig in dem Krieg
Erlangt der selbige gar leichtlich auch den Sieg.

Milner'sche Nr. 41

Comte de St Germain General d'un
Corps Troupes Danois

Grand Guerrier heurieux en ses entreprises.
De quel la valeur eclate par tout.
fameux Capitain les Soldats se referoient
De son dessein il vient toujours a bout.

Richard Michael, Dreyer 1762, 1

søges, om han ejer 3 tdr. Hartkorn og har opbyggt en Gaard. Dette må betragtes som en betinget bevilling, idet intentionen var, at såfremt Jens Hansen var sanddru, så ville kancelliet bevilge ansøgningen.

Nedenfor gengives en række typiske eksempler i supplikker fra 1798 på anvendelsen i praksis af gammelmandsreglen, regler for enker, forhold ved tjenesteuduelighed, frikøb og ved antagelse af et erhverv i byen.

En vognmand Peder Frandsen fra Køge havde kendskab til forordninger, som kunne hjælpe ham, og på den baggrund ansøgte han om, at karlen Franz Nielsen maatte fritages for Krigstienesten, så længe han tiener hos ham, jf. forordningen af 9. september 1763 § 8. Ansøgningen blev afvist med begrundelsen, at supplikantens henvisning modstred forordningen af 20. juni 1788 § 14. I forordningen om rejsendes befordring af 9. september 1763 hed det bl.a. i § 8, at *derimod maae Postkarlene, for desmere at opmuntres til Ædruelighed og Skikkelighed, saalænge de i saadan Tieneste forblive, være frie for al Slags Udskrivning til Kongens Tieneste samt andre personlige Tynger, og ikke af nogen anhverves til Militair-Tieneste.* I forordningen om stavnsbåndet af 20. juni 1788 § 14 noteredes det, at *Udskrivningen skal strække sig til alle af Bondestanden, der ere indførte i Reserve-Rullerne og befindes dygtige til Soldater; hvorfra ingen skal være befriet, undtagen i de enkelte Tilfælde, som denne Anordning udtrykkelig bestemmer.*

Gårdmand Niels Jensen søgte pr. 3. maj 1798 om, at hans brodersøn, paa grund af, at han er *vanvittig* må fritages for militærtjeneste, hvilket efter forespørgsel ved den lokale session blev bevilget. En soldat havde været særdeles uheldig, idet han mistede et antal fingre i arbeidet med Krudtet. Sessionen anbefalede, og han blev fritaget. Gårdmand Rasmus Mogensen var bekendt med gammelmandsreg-

len, og da han var omtrent 70 Aar gl., ansøgte han om, at en af hans Sønner maa blive udløst af Krigstienesten. Den 16. juni 1798 indstillede sessionen, at *hvis han faar sin ældste Søn udløst af Krigstienesten, da er det alt som kan tillades.* Gammelmandsreglen i forordningens § 22 foreskrev nemlig, at *Saalænge der gives andet dygtigt Mandskab i Distriktet, skal de Huusmænd, som ere gifte, og fortrinligen de, der have Børn, ikke udskrives til Soldater. I lige Tilfælde skal en gammel Gaardmands eller gaardbrugende Enkes eneste Søn være befriet; og naar saadanne Forældre have flere Sønner, da den iblandt dem, som Forældrene begiere, dog alene imedens han tiener hos dem, dvs. kun én af sønnerne kunne normalt fritages.* Dette var også gældende for Peder Holm af Hasting Sogn i Thisted Amt, 70 år gammel, som *ansøger om at faa sin Søn Peder Pedersen Hasting fri som gl. Mands Søn.* Efter undersøgelse ved den lokale session afgjorde kancelliet: *da han allerede har fået en søn fritaget 4. marts 1791, kan denne ansøgning ikke bevilges.* Et eksempel på en enke, som søgte om at få sine sønner fritaget for militærtjeneste, var Margrethe Guldagers tilfælde, hvor hun *ansøger om at hendes 3de Sønner maa blive udslettede af Lægdsrullen.* Kancelliet bevilgede, idet det blev bemærket, at enkens børn skulle være *aldeles fri for udskrivning* i henhold til forordning af 20. juni 1788 § 30. Margrethe Guldager var øjensynlig ikke klar over, at hun ikke behøvede at stille sønner til militæret, idet hun var privilegeret ifølge forordningen, som fastslog, at *Adelens eller lige med samme Privilegeredes, saavel som geistlige og verdslige Embedsmænds, samt Degnes, Skoleholderes og Substituters Børn være aldeles frie for Udskrivning, uden at deres Forældre skal være pligtige til at opfylde de fornævnte Vilkaar.*⁴⁸ Et andet tilfælde var *Doratheia Christopher-*

sen, enke efter Gaardmand Peder Christensen, af Maglebye Sogn paa Corsöer Amt (som) ansøger om at hendes Søn Christopher Pedersen ( ) maa fritages for Krigstienesten. Landmilitssessionen for Korsør amt anbefalede det ansøgte, som derefter blev bevilget af kancelliet.

Unddragelse for militærtjeneste på grund af fysiske skavanker var øjensynlig heller ikke noget ukendt fænomen i 1700-tallet. I hvert fald ville Niels Larsen erklæres uduelig til militærtjeneste, da han havde en dårlig fod. Han havde oven i købet anskaffet sig et sandhedsvidne fra regimentet, regimentsskirurg Andersen, som attesterede, at »han ikke kan klare lange marcher med sin dårlige fod.« Efter rådspørgning ved den lokale session afslog kancelliet imidlertid ansøgningen som grundløs.

Nogle søgte også at bruge deres særlige stilling til at få fritaget deres sønner. Således også sognefoged og lægdsmand Jørgen Jørgensen *udi Diermose i Nyborg Amt (som) ansøger om at hans Søn Rasmus Hansen som er Landsoldat og har 7 Aar tilbage maa fritages for Soldatertienesten og ansætte ham som i hans Forretninger som Lægdsmand og Sognefoged.* Øjensynligt havde det været praksis før 1788 at fritage lægdsmandssønner,⁴⁹ men denne åbenlyse form for nepotisme fra sognefogedens side anerkendte kancelliet ikke. Efter udtalelse fra den lokale session afslog kancelliet ansøgningen.

Et andet eksempel fra supplikkerne viser, at supplikanten ved valg af anden næringsvej i byen kunne anse sig for berettiget til at fritages for militærtjeneste. *Peder Rasmussen af Odense ansøger om, at han, som driver borgerlig Næring, maa blive fritaget for Krigstienesten imod at betale 100 rdl. til Krigskassen. Han er født i Odense Amt og har til Oct. d.A. været 2 Aar ansat som Dragon.* Men selv om Peder

Rasmussen var villig til at betale godt for sin fritagelse, skrev landmilitssessionen ikke desto mindre i sin påtegning, at *Landmilice-Sessionen for Odense Amt erklærer, at det var Supplicanten bekiendt, da han paatog sig borgerlig Næring i Odense, at sligt ikke kunde befrie ham for Krigstienesten, som han altsaa paatager sig den deraf følgende Byrde. Hvorvidt det af ham giorte Tilbud maa bevilges, det henstilles til nærmere Resolution.* Kancellikollegiet besluttede den 20. september 1798: *Bevilges, naar han stiller en Mand i sit Sted.*

Et eksempel på en gentagen ansøgning, som efter bestemmelserne egentlig ikke kunne finde sted, gives i den efterfølgende supplik. *Niels Nielsen, Gaardmand af Halbye i Vordingborg Amt, ansøger om, at hans mindste Søn Niels Nielsen maa paa Grund af forordningen af 20. Juni 1788 § 22 udløses af Krigstienesten, eftersom det ikke var ham muligt efter Resolutionen paa hans forrige Ansøgning (...) at stille en Karl i Sønnens Sted.* Kancelliet, som allerede den 5. juli samme år havde behandlet en supplik fra Niels Nielsen, bevilgede det ansøgte.

Thomas Christensen, som var blevet gårdejer, fremførte derfor, at han *ansøger om, at blive udløst af Krigstienesten til næste Session, imod at betale 30 rdl., han har allerede tient i 4 Aar og bleven Gaardeier.* Til dette erklærede landmilitssessionen: *Da han er 29 Aar gammel, følgerig, efter Forordningen af 20. Juni 1788, berettiget til at antage en Gaard (...) saa finder Sessionen hans Ansøgning billig, naar han med næste Session legitimerer sig som virkelig Gaardbruger.*

Ansøgninger, hvor supplikanten tilbød at stille en stedfortræder, gik som regel glat igennem. For eksempel Christen Christensens ansøgning. Christen, der i 6 Aar har tient som Land Soldat, ansøger om at stille en frie og einet Karl i sit Sted uden at erlægge 30

Rdl., anförende at han har Familie, er Forpagter paa en stor Landgaard, og desuden eier en anden. Her spillede det forhold ind, at Christensen stillede en karl i sit sted, åbenbart en større rolle end pengene, og Land Milice Sessionen for Ribe Amt indstiller Ansøgningen til Bönhöring, hvilket derfor også blev udfaldet på denne sag. En af de centrale paragraffer i forbindelse med at betale sig fra militærtjeneste eller at stille en stedfortræder kunne findes i forordningen af 20. juni 1788, som foreskrev, at dersom nogen af det unge Mandskab, som ei er indrullet til Soldat, beviser at være bleven Eier eller Fæster af en Gaard, maae han være fri for at udskrives, naar han i sit Sted kan skaffe en anden duelig Person, som enten har udtient eller ikke er pligtig til at tiene. Men dersom han ikke har kjøbt eller fæstet Gaard, maae han ei fritages for Krigstienesten, om han endog fremstiller en anden til Soldat paa sine Vegne, med mindre han tillige betaler 30 Rdlr, hvilke skal an-

vendes til Land-Milice-Væsenets Fordeel efter Kongens nærmere Forgodtbe-
findende.

Peder Andersen henviste til forordningen af 20. juni 1788 § 23, idet han nu ansøger (...) om at blive befriet paa Grund af, at han er over 24 Aar. Desværre havde Peder nok ikke megen styr på sin egen fødselsdato, da paragraffen fastslog, at med Udskrivningen skal først de af det tienstdygtige Mandskab, som have fyldt det 20 Aar, indrulles til Soldater, frem for de ældre; dernæst de, som have fyldt det 21 Aar, saalænge der findes nogen af disse, og saa fremdeles, at de yngre altid vælges frem for de ældste. Hertil bemærkede sessionen, at ansøgeren efter Rullen er 22 Aar gammel: eller om man vil lægge den vedlagte Dåbsattest til grund, ved næste Session ikke ældre end 23 ½ Aar. Med disse oplysninger så sessionen ingen grund til at bevilge Peder Andersens ansøgning. Kancelliets dom var da også: Kan ikke bevilges. Afsluttende kunne nævnes Simon

Fr. om Stavnbsbaandets Løsning fra 20 Jun.

Godserne for Bondestandens Mandskab i Danmark.

Cancel. p. 210.

Nsiere bestemt og forandret ved de om det værnes pligtige Mandskab siden udfomne Lovgivninger, see Afphab. Reg. Land: Militis (*).

Gr. Da Bondestanden indbefatter den talrigste Deel af Landets Indbyggere, og Statens Styrke, saavel i Hensigt til Forsvars-Væsenet, som den almindelige Velstand, fornemmeligen beroer paa denne betydelige Næringsstands Vindskibelighed, Mod og Sædrenelands
Kiær:

Begyndelsen af teksten i forordningen om stavnsbåndets ophævelse, som den er aftryk i Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne Breve samt andre trykte Anordninger ved J.H. Schou, 1822. Som det fremgår af forordningens indledning: Nærmere bestemt og forandret ved de om det værnepligtige mandskab siden udfomne lovgivninger..., drejede forordningen sig ikke mindst om netop det værnepligtige mandskab.

(*) Samt Rescr. 28 Aug. 1789 (cfr. E. Br. 18 Oct. 1803), Circul. 2 Apr. (jens bekendtgjør Resol. 4 Mart.) 1791 og Canc. Br. 8 Sept. 1792. See og Noten til Fr. 14 Sept. 1774.

Rasmussens noget pudsige ansøgning om at blive sømilitær. Han ansøgte om, *at han, der har lyst til Söen og allerede gjort en Skrift derpaa, maa udgaae af Landlægdet og blive indført i Söerullen*, hvilket approberedes af Kancelliet. Måske var Simon her en smule durkdreven, idet det var sjældnere at blive udskrevet som sømilitær end som landsoldat.

Reglerne for fritagelse for militærtjeneste, som var forordningerne med supplerende bestemmelser, syntes i alle kendte tilfælde at være blevet fulgt. Det kan derfor med sikkerhed hævdes, at regelsættet for fritagelser blev brugt i hvert enkelt tilfælde. Såfremt supplikanten kunne godtgøre en fritagelse begrundet i bestemmelserne, blev den også bevilget af landmilitations-session og kancelli.

Der findes ingen ansøgninger om frihedspas i supplikkerne for året 1778. Det er imidlertid ikke så mærkeligt, idet ansøgninger om fripas dengang blev afgjort decentralt ved godsejeren. Kun i en enkelt ansøgning fra de tyve år yngre supplikker fra 1798 blev begrebet fripas nævnt, åbenbart som et levn fra en svunden tid. Bortset fra dette ene eksempel synes begrebet at være fuldstændig forsvundet, efter at forordningen af 20. juni 1788 var trådt i kraft. Fripasbegrebet syntes i bøndernes begrebsverden udelukkende at være forbundet med godsejerens ret til at udstede undtagelse for militærtjeneste. Frihedspas bliver dog nævnt i forordningen af 20. juni 1788, bl.a. udtrykkeligt i § 7 og § 12. Der fandtes udygtighedspas, afskedspas og frihedspas. I forordning om stavnsbåndet af 20. juni 1788 § 12 hedder det dog, at *Sessionen skal ene være bemyndiget til, paa den herefter foreskrevne Maade, at uddrage de fornødne Folk til Land-Milicen, og at meddele Afskeds- og Frihedspasser, hvilke skal gives Vedkommende uden Betaling, paa slet Papir*. I praksis blev begrebet som sagt næsten

ikke anvendt af ansøgerne i supplikkerne for 1798.⁵⁰

Kvantitativ analyse

Den kvantitative analyse bygger dels på en række sager, udvalgt blandt supplikkerne i Danske Kancelli, dels på Løgstrups talmateriale fra årene før 1788.

Der var oprindelig meningen at gennemgå supplikkerne fra årene 1778 og 1798. Dette var dog ikke muligt, da fritagelser for krigstjeneste som nævnt ikke behandlede centralt før 1788, men indtil da blev behandlet lokalt i landsbysamfundene.

Årene 1778 og 1798 blev udvalgt for at undgå et sammenfald med ophævelsen af stavnsbåndet og perioden deromkring, der på uheldig måde ville kunne påvirke materialets repræsentativitet. Hensigten var at belyse eventuelle forskelle i hyppigheden af ansøgninger om fritagelse for militærtjeneste før og efter ophævelsen af stavnsbåndet, idet det på forhånd ville være sandsynligt at antage, at frekvensen af ansøgninger ville være stigende efter 1788.

Som nævnt er det ikke muligt på det foreliggende grundlag at bestemme antal fripas udstedt i året 1778 alene. Birgit Løgstrup skriver, at »til sessionsmøderne var hele dette mandskab indkaldt, alle listerne blev sammenlignet og de nye soldater udskrevet fra de nye reserveruller. Det var dog ikke blot de sidste års fripasindehavere, der fremviste pas, som hensigten havde været. Alle med pas fremviste dem for at undgå at blive opført på de nye reserveruller (...) Derfor mødte mange flere end de sidste årgange med fripas. Vi kan således intet sige om, hvorledes de fremmede pas forholder sig til det ubekendte samlede antal pas.« Skal man regne på de foreliggende tal, kan det siges, at der i gennemsnit er givet

ca. 343 fripas pr. år af godsejere. Dette tal kan oven i købet være sat alt for lavt, idet ikke alle fripas behøver at være blevet fremlagt på ekstrassessionerne. Birgit Løgstrup konkluderer imidlertid modsat, idet hun hævder, at »det er uklart hvor mange årgange der har fremlagt pas. Det er tydeligvis flere, end dem der var blevet pålagt at gøre det ved indkaldelsen«. Reglen var, at fripas, udstedt efter 1. januar 1786, uden at dets indehaver havde gjort tjeneste som soldat, skulle fremvises ved ekstrassessionerne, hvilket giver knap fire år op til første ekstrassession i 1789.⁵¹ Man får af talmaterialet et generelt indtryk af, at udstedelsen af fripas ved godsejeren før stavnsbåndets ophævelse langt fra var en ualmindelig praksis, hvilket modsiger tesen om, at næsten ingen havde mulighed for at slippe for militærudskrivningen.

Hvorledes forholder det sig så med statsmagtens indstilling til fritagelser? Som anført ovenfor var det ikke centraladministrationen, der godkendte ansøgninger om fritagelse for krigstjeneste. Så godt som alle gennemgæede ansøgninger i supplikkerne fra året 1798 viste, at den lokale landmilitssession blev hørt i hvert enkelt tilfælde, og, hvad der er mere interessant, at sessionens indstilling blev fulgt af kancelliet hver gang. Så forskellen fra tidligere praksis var, at fritagelserne var sat i system og ikke overladt til godsejernes forgodtbefindende. En række krav skulle være opfyldt, og var de ikke det, kunne man altså ikke betale sig fra militærtjenesten, som det tidligere havde været praksis, oven i købet til ublu priser.

Undersøgelsen af supplikkerne afslører, at ud af 11.988 indførsler i supplikprotokollerne for 1798 drejer 340 sig om fritagelse for militærtjeneste. Michael Bregnsbo hævder i en undersøgelse af supplikker for årene 1705, 1715, 1735, 1755, 1775, 1785 og 1795, at de mange ansøgninger om fritagelse

for værnepligt var årsag til en fordobling af supplikkerne i årene mellem 1785 og 1795. Dette er helt sikkert ikke tilfældet i året 1798, idet kun 2,8% af de undersøgte supplikker omhandlede fritagelse for krigstjeneste. Disse kan derfor ikke alene være årsag til den voldsomme stigning. Tværtimod drejede ca. 60-70% af alle supplikker sig om gratis bevillinger, *beneficium paupertatis* (dvs. velgerning for den fattige: fri proces) osv.⁵² Ud af de undersøgte supplikker vedrørende soldatertjenesten førte de 88 til afslag på fritagelse, 210 gav bevillinger til fritagelse, dvs. langt hovedparten, og 42 blev henvist til lokal afgørelse på næste session, således at de ikke kan følges i supplikkerne.

Hvor mange bønderkarle gjorde tjeneste i hæren på de tidspunkter, som undersøgelsen søger at belyse? Egentlige tal for 1778 foreligger ikke, men i 1768 – ti år forinden – bestod hæren bl.a. af 14 nationalbataljoner med knap 7.500 mand. I 1785 undersøgte en kongelig kommission forholdene vedrørende hæren, og den kom frem til, at hæren de sidste år havde bestået af ca. 15.000 udskrevne og 11.000 hvervede soldater. »Infanteriregimenterne havde de sidste Aar ensartet bestaaet af 600 hvervede Menige, hvoraf jo dog en Femtedel var paa 10 Aar udskrevne 'Landrekrutter', og omtrent 1000 udskrevne 'Landsoldater', hvortil ved 3 Regimenter kom en tredie Bataillon med 600 hvervede – ialt altsaa godt 11.000 'hvervede' og omtrent 15.000 Landsoldater.« Noget forvirrende kan det forekomme, hvor og hvornår udskrevne indgik i de hvervede enheder. Derom har Vaupell anført, at »fra 1764 indlemmedes det nationale Fodfolk i de hværvede Regimenter, 1768 udskiltes det atter for igen at indlemmes deri 1774.«⁵³ Generalkrigskommissær Carl August Vilhelm Driberg udarbejdede en række statistiske oplysninger, der belyste spørgsmålet

om antallet af udskrevne til militærtjeneste. Hæren var således efter ekstrasessionen i 1792 tildelt 18.916 mand med 30.000 mand i reserven.⁵⁴

Behovet for soldater lå således i 1798 på omkring 15.000 landsoldater. Ud fra det samlede supplikmateriale har 2,3% søgt om fritagelse i dette år; 1,4% fik bevilget deres ansøgning om fritagelse for militærtjeneste i landmilitisen. Umiddelbart lyder dette ikke af mange, men det er i virkeligheden 62% af de samlede ansøgninger. Dette må siges at være en særdeles liberal og uventet lempelig behandling af supplikanterne igennem centraladministrationen. Rockstroh oplyser, at der foruden de 15.000 landsoldater også indgik 11.000 såkaldt hvervede af de udskrevne bønderkarle til infanteriregimenterne. En femtedel af de 600 hvervede menige i regimenterne var udskrevne landrekrufter og ca. 1.000 udskrevne landsoldater. Ved tre regimenter var der en bataljon med 600 hvervede. Efter en beregning af Helge Klints tal var tallet ca. 14.720.⁵⁵

Det kan antages, at der i årene forud for 1788, altså også i år 1778, blev fritaget ca. 343 bønderkarle om året til militærtjeneste af godsejerne rundt om i landet, hvilket formodentlig er lavt sat. Såfremt hærens behov for udskrevne har svaret til behovet ti år tidligere, har dermed 4,6% opnået fritagelse. Såfremt dette er tilfældet, kan man konkludere, at godsejeren var endnu mere liberal i sin forvaltning af fritagelser, end centraladministrationen senere viste sig at være. Håndteringen af fritagelser under godsejestyret har sandsynligvis varieret gevaldigt fra landsdel til landsdel. Birgit Løgstrup kan give i hvert fald ét eksempel på en godsejer, som fuldstændig undgik at stille soldater til landmilitisen.⁵⁶ Derfor må det være muligt på grundlag af talmaterialet at betragte disse fritagelser som et indicium på en forholdsvis liberal forvaltning af an-

søgningerne om fritagelse for militærtjeneste, og dermed bør Birgit Løgstrup og ligesindede historikers antagelse om udskrivningen til militærtjeneste som en trussel for landbobefolkningen modificeres kraftigt.

Sammenfatning

Før 1788 var fritagelse for militærtjenesten i Danmark tilfældig og præget af godsejerens forgodtbefindende. Ud fra kendte eksempler var pengesummerne betalt for fripas af varierende størrelse fra 13 rdl. til det, der kan betegnes som ren åger. Nogle godsejere søgte helt bevidst at slå plat på og opnå gode fortjenester ved handelen med fripas, eller at skræmme bønderkarlene til at tage fæste på mindre lukrative gårde. Dette er den ene side af udskrivningsvæsenet, som det tog sig ud under det, som Løgstrup kalder det »patrimoniale styre«, men på den anden side antyder talmaterialet vedrørende fritagelser for militærtjeneste, at disse blev givet i et ikke ringe tal i forhold til antallet af udskrevne. Ingen tvivl om, at soldatertjenesten var hård – også meget mere brutal end hoveriet i sig selv. Dette kunne for så vidt være rigelig anledning til at frygte militærtjenesten. Frygten var reelt begrundet i den dårlige behandling, som officerer og befalingsmænd udsatte mandskabet for.

Godsejerens fripasordning, som beskrevet overfor, forsvandt med stavnsbåndet og statsadministrationens indtog i udskrivningsprocedurerne. Centraladministrationen ensrettede reglerne for fritagelse. Praksis viste, at det normalt *ikke* var muligt at betale sig fra militærtjeneste. Efterhånden som behovet for mandskab til hæren steg igennem århundredet, var det vigtigere for administrationen at få erstattet fritaget mandskab. Derfor fremgår det af supplikkerne, at det

som regel var en betingelse for fritagelse, ikke at erlægge et større eller mindre pengebeløb, men at man kunne stille en stedfortræder. For det meste blev betaling krævet i forbindelse med, at man fik bevilling til at stille en karl i sit sted, jf. § 26 i forordningen af 20. juni 1788. Derimod blev gammelmandsreglen og andre gyldige påstande, såsom erhvervelse af gårde, ofte anvendt i ansøgninger. Formelt var det således, at supplikanten gennem administrationen ansøgte direkte til kongen, men i praksis så kongen ikke noget til supplikantens ansøgning. Som hovedregel rådførte kancellikollegiet sig med lokale myndigheder, før centraladministrationen afgjorde sagen.

Tallene for afslag viser, at det ikke var svært at blive fritaget for krigstjenesten. Hensynet til at kunne stille mandskab til hæren vejede tungere end hensynet til den enkeltes ve og vel, men hvor vilkårlighed og ublu forretningsmetoder kunne præge gods ejerens måder at fritage værnepligtige på for militærtjeneste, var statsadministrationens ensretning af bestemmelser og procedure efter 1788 en lettelse for den enkelte supplikant og gav ham nemmere adgang til at supplere. Alt i alt må det ud fra det foreliggende materiale konkluderes, at fritagelse for militærtjeneste mellem 1750 og 1800, ikke særligt forbavsende, har været håndteret mere regelret efter 1788, end tilfældet var før ophævelsen af stavnsbåndet.

Men meget tyder også på, at der ikke var færre fritagelser før 1788 end i årene efter stavnsbåndets ophævelse. Dette kan skyldes flere ting. For det første gav godsejerforvaltningen frihed til at administrere fritagelser også ud fra menneskelige hensyn, selv om egennyttige motiver langt fra kan udelukkes. For det andet var hærens behov i denne periode ikke så stort som i slutningen af 1700-tallet, og antallet af fritagne kunne derfor være større.

Skal man se på antallet af fritagelser med de forbehold, som det foreliggende materiale kræver, kan det konkluderes, at reglerne for fritagelse var lempelige. Set ud fra fritagelserne alene, kan det siges, at krigstjenesten, hvor besværlig den end måtte være, ikke var umulig at blive undtaget fra, og havde man gyldig begrundelse, kunne henholdsvis godsejeren og senere statsadministrationen fritage ansøgeren på lempelige vilkår. Truslen i forbindelse med tjeneste som landmilitssoldat kan ikke siges at være kommet fra denne kant.

Noter

- 1 Som eksempel på denne »jubilæumlitteratur« i 1988 kan nævnes Claus Bjørn m.fl., red.: *Det danske landbrugs historie*, bd. 1-4, 1988.
- 2 Claus Bjørn: *Landboreformerne – forskning og forløb*, 1988, s. 21.
- 3 Finn Stendal Pedersen: *Den ulige frihed. Studier i myten om stavnsbåndsløsningens betydning*, 1990, s. 8.
- 4 Forordningen om stavnsbåndets løsning kan læses i sin helhed i Jacob Henrik Schou: *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne, tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu gieldende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, forsynet med et alphabetisk Register (herefter forkortet Schous forordninger)*, bd. 9, 1795, s. 494-514.
- 5 John Danstrup: Kampen om den danske hær 1740-66, *Historisk Tidsskrift* 11. rk. 2, 1947, s. 12.
- 6 Gunner Lind: Den dansk-norske hær i det 18. århundrede. Optimering, modernisering og professionalisering, *Historisk Tidsskrift* 86, 1986, s. 26 ff. og 31.
- 7 Birgit Løgstrup: *Jorddrot og offentlig administrator. Godsejerstyret inden for skatte- og udskrivningsvæsenet i det 18. århundrede*, 1983, s. 56 og 376.
- 8 Ole Feldbæk, anmeldelse i *Historisk Tidsskrift* 83, 1983, af Løgstrup: *Jorddrot* (se note 7), s. 285.
- 9 Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitstjenesten i stavnsbåndstiden en ringe byrde? *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift*, 1986:1, s. 45 ff.

- 10 Løgstrup: *Jorddrot* (se note 7), s. 370.
- 11 Feldbæk, anmeldelse (se note 8), side 276-291; Ole Feldbæk: *Den lange fred 1700-1800*, Olaf Olsen, red., *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, bd. 9, 1990, s. 138.
- 12 Danstrup: Kampen (se note 5), s. 27 f.
- 13 Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*, 1987, s. 142-166.
- 14 Niels Thomsen: Historiens Janushoved. Om vor skjulte skavank: Relevansblindhed, *Historisk Tidsskrift* 94, 1994, s. 82-94.
- 15 I Ole Feldbæk: *Tiden 1730-1814*, Aksel E. Christensen m.fl., red., *Gyldendals Danmarkshistorie*, bd. 4, 1982, findes en kort gennemgang af problemet s. 99-104 med forskningsoversigt s. 108-109. Se også Feldbæk: *Den lange fred* (se note 11), s. 135-139 og 369.
- 16 Disse er omtalt i Feldbæk: *Tiden 1730-1814* (se note 15), s. 108, og Helge Klint: *Militærhistorie*, 1970, s. 62 f. Se også Feldbæk: *Den lange fred* (se note 11), s. 369.
- 17 Lind: Den dansk-norske hær (se note 6).
- 18 Danstrup: Kampen (se note 5).
- 19 Hans Chr. Bjerg: *Stavnsbånd og værnepligt – omkring værnepligtsreformen 1788, 1988*; Hans Chr. Bjerg: *Til fædrelandets forsvar. Værnepligten i Danmark gennem tiderne*, 1991.
- 20 Løgstrup: *Jorddrot* (se note 10).
- 21 Feldbæk: anmeldelse (se note 11), s. 276-291; Erik Helmer Pedersen, anmeldelse af Løgstrup, *Jorddrot* (se note 10) i *Historie – Jyske Samlinger, Ny række* 15, s. 87-108.
- 22 Feldbæk: anmeldelse (se note 11), s. 286.
- 23 Løgstrup: *Bundet til jorden* (se note 13), s. 7.
- 24 Benito Scocozza og Grethe Jensen: *Danmarkshistoriens hvem, hvad og hvornår*, 1994, s. 149.
- 25 Henrik Stevnsborg og Bent Blüdnikow: Hvor blev historiedebatten af? *Weekendavisen Bøger* 23.-29. august 1996, s. 14.
- 26 Rigsarkivet, Danske Kancelli F.54. Supplikker (ekstrakt- og resolutionsprotokoller) 1773-99 (107 bd.).
- 27 John Danstrup sætter de mange reformer i 1700-tallet i forbindelse med den internationale udvikling; Danstrup: Kampen (se note 5), s. 2 ff.
- 28 Rudi Thomsen: *Den almindelige værnepligts gennembrud i Danmark*, 1949, s. 9-17.
- 29 Lind: Den dansk-norske hær (se note 6), s. 35.
- 30 Bjerg: *Stavnsbånd* (se note 19), s. 23 ff. og 43.
- 31 Lind: Den dansk-norske hær (se note 6), s. 30.
- 32 Løgstrup: *Jorddrot* (se note 10), s. 353.
- 33 Feldbæk: *Tiden 1730-1814* (se note 15), s. 170.
- 34 Se herom bl.a. Bjerg: *Stavnsbånd* (se note 19), s. 7 ff.
- 35 Løgstrup: *Bundet til jorden* (se note 13).
- 36 Lind: Den dansk-norske hær (se note 6), s.
- 37 Holmgaard: Eksercitsen (se note 9), s. 44.
- 38 Løgstrup: *Bundet til jorden* (se note 13), s. 15.
- 39 Danstrup: Kampen (se note 5), s. 9, 32 f., 39 og 54 f.
- 40 Bjerg: *Stavnsbånd* (se note 19), s. 19 ff.; Feldbæk: *Tiden 1730-1814* (se note 15), s. 103.
- 41 Bjerg: *Stavnsbånd* (se note 19), s. 24; Hans Chr. Wolter: Hærens registrering af udskrevne og hvervede, *Personalhistorisk Tidsskrift* 107, 1987, s. 5 ff.
- 42 Knud Rasmussen: Lægdsvæsenet 1788-1914, *Arkiv. Tidsskrift for arkivforskning* 1, 1966-1967, s. 169. En skematisk oversigt over de forvirrende mange forordninger findes hos Løgstrup: *Jorddrot* (se note 10), s. 444 (bilag 9).
- 43 Lind: Den dansk-norske hær (se note 6), s. 34.
- 44 Løgstrup: *Bundet til jorden* (se note 13), s. 142, 147, 150, 159, 161 ff og 164.
- 45 Bjerg: *Stavnsbånd* (se note 19), s. 11; Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, 1978 side 51.
- 46 *Schous Forordninger* 9, 1795, s. 502-503.
- 47 Michael Bregnsbo: Søens folk skriver til kongen. Dansk-norske søfolks liv i 1700-tallet, belyst ved supplikker, *Søfart. Politik. Identitet. Tilegnet Ole Feldbæk*, red. Hans Jeppesen m.fl. (Søhistoriske Skrifter 19), 1996, s. 164: »havde man én gang fået afslag, kunne man ikke oftere henvende sig herom«, samt side 165.
- 48 *Schous Forordninger* 9, 1795, s. 728, og s. 503, 506 og 508.
- 49 Løgstrup: *Bundet til jorden* (se note 13), s. 151.
- 50 § 26 i *Schous Forordninger* 9, 1795, s. 501 ff., 506 og 507.
- 51 Løgstrup: *Bundet til jorden* (se note 13), s. 166 og 159.
- 52 Bregnsbo: Søens folk (se note 47), s. 165 f. med note 10, og meddelelse til undertegnede 11.9.1996. Resultaterne af undersøgelsen ventes udgivet i 1997 med titlen *Undersåtternes påvirkningsmuligheder i Danmark under enevælden, belyst ved Danske Kancellis supplikker*.
- 53 Knud Christian Rockstroh: *Udviklingen af den nationale hær i Danmark i det 17. og det 18. århundrede*, bd. 3, 1926, s. 280 og 331; Otto Vaupell: *Den dansk-norske hærs historie til nutiden og den norske hærs historie til 1814, 1872-1876*, bd. 2, s. 598.
- 54 Rockstroh: *Udviklingen* (se note 53), s. 367 f. Grundlaget for beregninger af antallet af

- potentielle værnepligtige var folketællingen af 1769.
- 55 Helge Klint: *Den danske hær 1750-1814*, 1977, s.
- 56 Løgstrup: *Bundet til jorden* (se note 13), s. 160.